

LEIDSE WEVERSHUISJES

© Kees van der Wiel, 2001

Tweede druk 2003

Derde, gewijzigde en vermeerderde druk 2018

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende op het auteursrecht niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking. De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen van kopiëren, als bedoeld in artikel 17 lid 2, *Auteurswet* 1912 en in het kb van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b *Auteurswet* 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

ISBN 978-90-5997-257-5

Ontwerp eerste druk: SpitS Associés, Wassenaar; derde druk: Primavera Pers

Lithografie: Scan Studio, Heemstede

Druk en afwerking: Wilco Printing & Binding

Kees van der Wiel

LEIDSE
WEVERS
HUISJES

Het wisselende lot van zeventiende-eeuwse
Leidse arbeiderswoningen

P r i m a v e r a P e r s , L e i d e n

I N H O U D

Woord vooraf – Rita Meijer	7
Voorwoord – D.E.H. de Boer	9

1. Inleiding: Van krot tot kostbaar kleinood	11
---	----

2. Een stad vol krotteties en kijfagtige poortjens (1574-1670)	25
---	----

<i>Het huizenbezit van Warnaer Warnaersz. Jens Moreel & Pety, projectontwikkelaars op de Waardgracht</i>	55
	56

3. Het huis als veilige haven (1670-1750)	59
--	----

4. Huizen in overvloed (1670-1820)	75
------------------------------------	----

5. Wonen onder de rook van de fabriek (1820-1900)	91
--	----

<i>De Ouwerkerkjes, de Waardgracht en de katoenmaatschappij</i>	115
<i>Krottenkoning Karel Blansjaar</i>	118

6.	Broedplaatsen van de cholera (nogmaals 1820-1900)	123
----	--	-----

7.	De oude binnenstad als stiefkind van de Woningwet (1901-1970)	137
----	--	-----

	<i>Rein Dool en de laatste dagen van de Oranjegracht</i>	160
--	--	-----

8.	'Rotpandjes' erkend (1970-2000)	165
----	------------------------------------	-----

	<i>Kees over Kees en de omslag in het denken op de bouwburelen</i>	179
--	--	-----

9.	Het Kleine Leidse Woonhuis als katalysator	181
----	---	-----

	<i>Helpt Waardgracht opnieuw gesloopt</i>	193
--	---	-----

10.	Wevershuis Middelstegracht 143	197
-----	--------------------------------	-----

Noten		213
-------	--	-----

Verantwoording van tabellen en figuren Literatuur		217
---	--	-----

Personenregister Fotoverantwoording		221
---------------------------------------	--	-----

W O O R D V O O R A F

Al geruime tijd was er behoefte aan een onderzoek naar de geschiedenis van de kleinste huisjes van onze stad, de wevershuisjes. De Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis had in haar eigen spaarzame publicaties al wel eens geprobeerd wat dieper te graven naar de geschiedenis van de door hen gerestaureerde pandjes, maar van een systematisch onderzoek, ook naar de sociale problematiek door de eeuwen heen, kwam het nooit. De Stichting was dan ook verheugd dat zij Kees van der Wiel bereid vond uitgebreid archiefonderzoek te doen en dit boek te schrijven.

Het resultaat stemt tot grote tevredenheid. Hij is er goed in geslaagd om met leuke anekdotes en citaten de lang vervlogen tijd tot leven te wekken. De Stichting is er dan ook van overtuigd dat dit goed leesbare boek met zijn grote rijkdom aan informatie over het ‘wisselend lot van de zeventiende-eeuwse arbeiderswoningen’, een warm onthaal zal vinden. En dat niet in de laatste plaats bij de bewoners van deze dankzij de inspanningen van velen, gelukkig in Leiden nog steeds voorkomende karakteristieke huisjes.

Rita Meijer, Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, mei 2001.

Bij de derde druk

Na vijftien jaar verschijnt er weer een herdruk van deze studie naar een belangrijk aspect van de sociale geschiedenis van Leiden. In de afgelopen vijftien jaar zijn er uiteraard diverse publicaties verschenen over onderwerpen die in dit boek aan de orde komen. Enkele daarvan vermeld ik aan het eind van de lijst met geraadpleegde literatuur, maar ze vormden geen aanleiding de tekst van dit boek te herzien. Wel heb ik enkele correcties en aanvullingen aangebracht en zijn er meer kleurenillustraties opgenomen. Verder heb ik een naschrift toegevoegd over de lotgevallen van de Waardgracht gedurende de laatste decennia aangezien die plek in de stad door het hele boek heen een prominente rol speelt. Tot slot is toegevoegd een case-study naar de geschiedenis van het wevershuis Middelstegracht 143. Dat pand is sinds 2005 als museum ingericht om de geschiedenis van het Leidse wevershuis zichtbaar te maken. Bij dat initiatief heeft de (inmiddels opgeheven) Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis een belangrijke rol gespeeld, zoals ze destijds ook het onderzoek voor dit boek heeft geëntmeerd.

Kees van der Wiel, december 2017.

V O O R W O O R D

Het was najaar 1968. Mijn hospita was in verwachting en het was duidelijk dat ik spoedig mijn kamer moest verlaten. Drie jaar eerder was ik als eerstejaars geschiedenisstudent in de schatkamer van het Leidse verleden, het Gemeentearchief aan de Boisotkade, gedoken om de geschiedenis van het prachtige huis aan het Pieterskerkhof uit te pluizen. Maar nu verlegde mijn interesse zich naar de verkommerde pandjes in de binnenstad. Zou daar voor een student met trouwplannen iets op te knappen zijn?

Op zekere dag kwam ik langs een dichtgetimmerd huisje achter de Hortus. Ooit aangekocht door de universiteit in een vlaag van binnenstedelijke uitbreidingsdrang, met het doel uiteindelijk een halve wijk aan nieuwbouw op te offeren. Maar het tij begon te keren.

Ik kon het huisje huren als ik alle renovaties in het binnenwerk voor mijn rekening nam. De eigenaar zou het buitenwerk opknappen. In de jaren die volgden kon ik bij veel vrienden de opgedane ervaring toepassen: riolen opknappen, deuren vervangen, muren stutten, elektriciteit aanleggen etc. Na een paar jaar belandden de universitaire bouwplannen in de ijskast en konden wij het huisje zelfs kopen. Zo was ik onbewust deel geworden van een cultuuromslag.

De kentering van de late jaren zestig, vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw vormt kern, aanleiding en achtergrond van dit mooie boek dat Kees van der Wiel schreef over de Leidse 'wevershuisjes'. Want achter dit boek gaat de bezieling schuil van talloze mensen die wilden voorkomen dat verkrotting en kaalslag het hart uit het eeuwenoude centrum zouden wegrukken. Uit idealisme, uit gevoel voor de menselijke schaal van het wonen in de binnensteden, uit betrokkenheid met de cultureel-historische identiteit.

In de delen van het Rapenburgproject bezit Leiden een prachtige geschiedschrijving van het 'grote Leidse woonhuis'. Daarin weerspiegelt zich een grootse vorm van leven en wonen die slechts voor de elite was weggelegd. Hoeveel kleiner was de ruimte waarmee spinsters en wevers, kammakers en mandenvlechters, lompenverkoopsters, metselaars en lakenvolders zich moesten behel-

pen. Zij betaalden de prijs voor het succes van de stad als centrum van nijverheid. Vanaf de dertiende eeuw, toen de nederzetting langs de Leidse Rijndijk tot stad uitgroeide, werden achtererven en zijstegen volgebouwd met 'cameren'. Arbeidershuisjes, bestaande uit een benedenkamer waar vaak een weefgetouw de ruimte vulde, en een zolderverdieping waar het kroost krioelde.

Het proces herhaalde zich telkens als een gebiedsvergroting even lucht gaf aan de stad die periodiek in ademnood verkeerde: een paar hoofdstraten en grachten met ruime huizen en daarachter de stegen, sloppen en achtergrachtjes die zich vulden met pandjes waar ruimte, comfort en kwaliteit tot het minimum waren teruggebracht.

Over de sociale geschiedenis van de bewoners is al het nodige geschreven, maar de geschiedenis van het 'kleine Leidse woonhuis' was tot dusverre stiefmoederlijk bedeed. Het is een prachtig initiatief geweest van de Stichting 'Het Kleine Leidse Woonhuis' om dit boeiende stuk geschiedenis van het wonen en leven in een Hollandse stad voor een breed publiek toegankelijk te maken. De lezer kan de fascinerende ritmiek van groei en krimp van de bevolking, bloei en verval van de nijverheid, bouw, verpaupering en renovering van de bebouwing volgen. En gelijktijdig is in beeld gebracht hoe wezenlijk het behoud van dit deel van het architectonisch erfgoed is geweest. Dat is, maar dan in andere zin, ook een prijs waard.

Prof. dr. Dick E.H. de Boer
Haren, maart 2001

Van krot tot kostbaar kleinood

1

INLEIDING

Een 'origineel zeventiende-eeuws wevershuisje, geheel gerenoveerd en van alle moderne gemakken voorzien' is tegenwoordig een lokkertje in de etalage van de makelaar. De vraagprijs loopt in de tonnen, maar een koper is meestal snel gevonden. Door de kleine hoeveelheid woonruimte blijft het natuurlijk wel behelpen.

Het voorkamertje, waarin ooit het weefgetouw stond, is inmiddels bij de woonkamer getrokken; de bedstede was al voor de Tweede Wereldoorlog verdwenen. In plaats van het 'snuiver-tje', dat er in de meeste gevallen in de negentiende eeuw tegenaan gebouwd was, vindt men nu een ingebouwde keuken. Het privaat op het plaatsje is er niet meer; in plaats daarvan is er nu een douche met toiletruimte op de eerste verdieping.

Honderd jaar geleden betekende het kraantje op kniehoogte direct achter de voordeur een revolutionaire verbetering van het comfort, in vergelijking met de buurtpomp waaruit slechts door veenmodder gefilterd grachtwater naar boven kwam. Het afvalwater liep toen nog via een halfopen goot naar de dichtstbijzijnde gracht. Inmiddels is elke woning van een heel buizen- en leidingstelsel voorzien. Op zolder, waar ooit de kinderen op een strozak lagen, terwijl regenwater en smeltende sneeuw tussen de pannen door naar binnen dropen, is het dak nu degelijk

1. Waardgracht, 1966.

beschoten en geïsoleerd en de ruimte vertimmerd tot slaapkamer of twee kleine hokjes.

Ze staan er nog steeds, de karakteristieke punt- en tuitgeveltjes met een raam naast de deur en een raam in het midden boven. Ze zijn vooral te vinden in de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen aan de noord- en oostkant van de oude binnenstad, tussen de Oude Singel, de Herengracht, de Nieuwe Rijn en de singels, onder andere aan de Vierde Binnenvestgracht, de Geregracht, de Uiterstegracht, de Baatstraat, de Narmstraat, de Gortestraat, de Groenesteeg, de Zuidsingel en de Groenhazengracht. Veel van deze grachtjes zijn overigens al lang geen gracht meer.

Een iets ruimere variant heeft twee ramen beneden naast de deur en twee op de eerste verdieping. Dit type stond vroeger op de Oranjegracht en is tegenwoordig bijvoorbeeld te vinden in de Raamsteeg en op de Lammermarkt. Deze huizen werden vroeger vaak bewoond door lakenwevers. Hun getouwen waren groter dan die van de wevers van de goedkopere grein- en saaistoffen.

In veel straten worden de zeventiende-eeuwse geveltjes afgewisseld door een negentiende-eeuwse variant. Bij deze huizen loopt de nok doorgaans evenwijdig aan de straat en is er een klein dakkapelletje boven een strakke daklijst zonder opsmuk. De huisjes ogen daardoor minder pittoresk, maar voor het algehele beeld van de oude arbeidersstraatjes in de binnenstad zijn ze niet minder karakteristiek.

Aan het slopen van deze pandjes denkt niemand meer, zeker niet als ze voorzien zijn van een trapgeveltje. Ooit was dat wel anders: rond 1960 telde Leiden er nog duizenden, doch in de daaropvolgende tien jaar zijn complete gevelwanden van honderden huizen afgebroken, met name aan de Langegracht, de Oranjegracht en de Waardgracht.

Wie eind jaren zestig zo'n krot kocht voor tien tot twintigduizend gulden en een veelvoud daarvan besteedde aan de vervanging van rotte kozijnen, verzakte vloeren, lekkende daken of verrotte dakspanten, werd voor gek versleten. In de ogen van

veel Leidenaars was dat weggegooid geld.

De huisjes golden generaties lang als het toonbeeld van verpaupering. In de negentiende eeuw waren de buurten waarin ze stonden brandhaarden van cholera. De ene na de andere onderzoekscommissie wees op de ongezonde woningtoestanden als bron van velerlei kwaad. Wilde Leiden een toekomst hebben dan moest de stad deze verpauperde achterbuurten grondig opruimen, zo vonden jarenlang vooruitstrevende bestuurders en politici.

FOTOPRESENTATIE
Nederlandse Vereniging van Makelaars
n onroerende goederen NVM

LEIDEN **LAMMERMARKT 47**

17e eeuwse WEVERSHUISJE (monument), in 1986 geheel gerenoveerd, met leuk uitzicht op molen 'De Valk'.
Indeling: gang m. plavuizenvloer en m.k. (7 gr. + a.l.s.); wit toilet; deur met gezandstraalde ruit m. zeilboot n. sfeervolle woonkamer met potkachel, plav.vloer en gebinten in het zicht; open keuken met enige apparatuur; portaal met opensl. deuren n. patio (zijkant) met terras te verd.: Overloop; 2 kleine slaapkamers met bad, douche, wastafel en toilet; vloering. Het pand is v.v. o.a. glasroede verdeling, paneeldeuren en gebinten en vloerdelen van Bankirahout. Oppervlakte eigen grond 70 m², inhoud ca. 230 m³.

Aanvaarding: in overleg 26-9.
Vraagprijs f 279.000,- k.k.

Nadere informatie te verkrijgen via makelaar:

DE LEEUW MAKELAARDIJ B.V.
Tel. 071-142045
Rijnweg 146, 2312 CK LEIDEN
VOOR AANKOOPBEMIDDELING OF TAXATIE:
Dit object wordt te koop aangeboden door een van onze collega's

2. Verkoopadvertentie voor een wevershuisje in 1998. Ook destijds al in no-time voor een leuke prijs verkocht.

Het wevershuis als werkplaats

De term ‘wevershuisje’ wordt in Leiden gebruikt voor bijna elk pand in de binnenstad met een oud geveltje. Dat is niet helemaal ten onrechte, zeker niet als men onder ‘wevers’ alle soorten textielwerkers verstaat. Het weven van stoffen was in de zeventiende eeuw (en ook in de middeleeuwen) een huisnijverheid. De meeste wevers werkten in opdracht van drapeniers, ook wel lakenbereiders, die het werk uitzetten. Deze hadden alle touwtjes in handen: ze financierden de wol en kochten de deelproducten in het fabricageproces van wollen stoffen in. Tijdens de bloeiperiode van de zeventiende-eeuwse textielindustrie, omstreeks 1660, telde Leiden 3500 weefgetouwen op zo’n zeven- tot achtduizend huizen.¹ De stad was op dat moment het grootste industrieelcentrum van Europa.

De wevers vormden de meest in het oog springende beroepsgroep onder de textielarbeiders, maar voordat de schapenvacht bij het weefgetouw belandde, kwamen er nog vele handen van andere gespecialiseerde beroepskrachten aan te pas, zoals vellenploters, wolkammers, schrobbelaars, kaarders en spinners. Het betrof vooral thuiswerkers, aan wie het werk werd uitbesteed. Na het weven volgden nog allerhande nabewerkingen van de wollen stoffen, voordat deze met een loden kwaliteitskeurmerk de stad mochten verlaten. Deze eindbewerkingen, zoals het vollen (waarbij de wol tot een dicht geheel wordt gemaakt), het verven en het droogscheren (verwijderen van uitstekende haartjes) vonden op den duur voor een groot deel plaats in de werkplaatsen of ateliers van de ‘fabriqueurs’.

De textiel was in Leiden de allesoverheersende bedrijfstak die eeuwenlang het wel en wee van de inwoners bepaalde. In de gedu-

3. (boven) Uiterstegracht, 1958. Foto H. Kleibrink.

4. (onder) De wolvereider, de wever, de verver en de droogscheerder. Vier prenten van Jan Luycken uit: *Het menselyk bedrijf vertoont in honderd verbeeldingen van ambachten*, Amsterdam 1694.

De Wilbereider. 15
De Nacht verbynd, Als 't Dachtie schynd

De Wever. 16
Ghy die wt op uw handwerk let
Maakt doch het Stuck uw's loovens niet.

De Droogscheerder. 17
Hij wys, dat klet bereit, Dat enig niet verdyt.

De verver. 18
Gemeenheit . geeft . Eenheid

rende de zeventiende eeuw nieuw aangelegde buurten, zoals de noordelijke stadswijk rond de Langegracht, de buurt tussen de Herengracht en de Zijlsingel, en de Haver- en Gortbuurt, was de textiel bijna huis-aan-huis de broodwinning. De wevershuisjes stonden daar in lange rijen aaneen, allemaal volgens hetzelfde model, zoals je dat in andere steden pas tegen het einde van de negentiende eeuw zag.

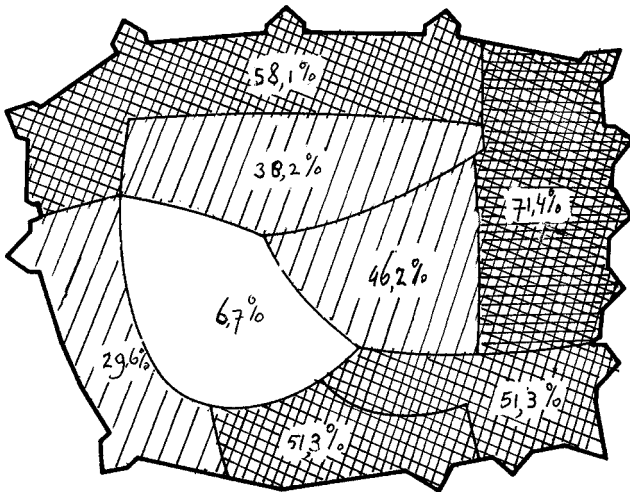
Wevershuisjes waren in de zeventiende eeuw bijna zonder uitzondering huurwoningen, gebouwd door ondernemende timmerlieden en metselaars die van hun bouwprojecten snel rijk dachten te worden. Dat de laatste grote stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw er zo ordelijk en eenvormig uitzagen, lag ook aan de krachtige regie van het stadsbestuur dat leergeld had betaald voor de chaotische wildgroei in andere stadsdelen eerder in de zeventiende eeuw. Speculanten hadden daar volop van de voortdurende woningnood geprofiteerd.

In een wevershuisje waren woon- en werkvertrek vrijwel altijd van elkaar gescheiden. De grootte van de vertrekken was afhankelijk van de omvang van het weefgetouw. Bewerkingen als het scheren van de schapenvellen en het wassen van de wol gebeurden voornamelijk op straat, aan de kant van de gracht. Voor dit werk was niet zozeer een werkruimte in huis nodig, als wel een ruimte voor opslag.

Een spinnewiel vergde minder ruimte dan een weefgetouw. Spinnen was het slechtst betaalde werk, dat voornamelijk door

vrouwen, kinderen, bejaarden en invaliden werd gedaan. Zij konden volstaan met een eenkamerwoning; meer konden zij meestal ook niet betalen. Spinners en spinsters woonden dan ook vooral in de talloze stegen en sloppen in de binnenstad, in huisjes die in vroeger eeuwen 'cameren' werden genoemd.

In 1749, toen de textielnijverheid al aardig in verval was geraakt, telde Leiden 1352 wevers en daarnaast nog ongeveer drieduizend andere gezinshoofden met een beroep in de textiel.² Van alle mannelijke gezinshoofden

Figuur 1. Percentage mannelijke gezinshoofden per wijk dat in 1749 werkzaam was in de textielnijverheid.

was toen nog steeds bijna de helft (46 procent) werkzaam in de textiel. Veertig procent van hen was wever. Van de vrouwelijke gezinshoofden was 36,5 procent spinster en 17 procent had een ander beroep in de textiel, in veel gevallen 'dubbelaarster' (iemand die meerdere draden samenvoegde).

De meeste textielarbeiders woonden toen in de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen in het noorden en het oosten van de stad. In de oudste kern tussen de Breestraat en het Rapenburg treffen we opvallend weinig wevers aan. Daar woonden de notabelen van de stad: professoren, advocaten en bestuurders. Ook de drapeniers en reders die de textielproductie organiseerden, woonden niet in dit deftige deel van de stad. Hun maatschappelijke positie was in de zeventiende en achttiende eeuw betrekkelijk bescheiden. Zij waren geen textielbaronnen, maar succesvolle middenstanders. Hun huizen stonden voornamelijk aan de wat ruimere grachten aan de rand van de nieuwe uitbreidingen: aan de Oude Singel en de Herengracht en een straat als de Hogewoerd. Het waren slechts enkele grote 'reders' en verder vooral Amsterdamse kooplieden die hun stoffen wereldwijd verkochten, die de grote winsten opstrekten.

In de achttiende eeuw zette het verval van de textielnijverheid in en dat liet zijn sporen na in de stad. Doordat het aantal inwoners daalde ontstond er een overschot aan huizen. Voor een deel van de blijvers betekende dat opvallend genoeg deels een verbetering van hun woonomstandigheden, maar aan de andere kant ver-

5. Gracht te Leiden, een fantasie-impressie van wevershuisjes. Gouache van Anthony Coert, 1938. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

anderden daardoor hele buurten op den duur in een zee van krotten, vooral omdat het verhuur van kleinere woningen de huisbazen geen enkel rendement meer opleverde. De verkoop van sloopmateriaal was vaak nog de belangrijkste opbrengst die eruit te halen was. Op sommige plaatsen in de stad vielen zelfs hele open plekken, die een eeuw lang onbebouwd zouden blijven. Sommige krotten, waarvoor niemand belangstelling had, gingen voor een paar gulden in andere handen over, of werden door de overheid als vergoeding voor de erop rustende belastingenschuld publiek verkocht.

Van wevershuis tot pakhuis

Toen in de negentiende eeuw de textielindustrie weer opbloede en de bevolking weer toenam, kon de stad nog lang toe met de oppervlakte en een woningvoorraad die voor een belangrijk deel dateerde uit de zeventiende eeuw. De textielindustrie was inmiddels echter ingrijpend van karakter veranderd. Nog steeds woonden er in Leiden veel wevers, alleen werkten ze nu niet meer thuis, maar in de fabriek. De wevershuisjes bleven bestaan, maar ze veranderden van een werkplek in een onderkomen voor arbeidskrachten, die er alleen vertoefden op de schaarse momenten dat de fabrikant ze niet nodig had.

Met de nieuwe industrialisatie groeide ook de woningbehoefte weer in de loop van de negentiende eeuw. Overal doken nieuwe bouwers op die, net als tijdens de woningnood in de zeventiende eeuw, grote vindingrijkheid aan de dag legden door bestaande woningen te splitsen en op oude achterterreinen weer nieuwe stegen en sloppen te creëren. Met het verhuren van arbeiderswoningen viel dan ook weer heel wat geld te verdienen.

Aan die praktijk kwam langzamerhand een einde toen Leiden rond 1900 haar vleugels ging uitslaan naar gebieden buiten de singels en daar nieuwe woonwijken verrezen. De waarde van de kleine oude huisjes in de binnenstad daalde daardoor. Een nette woningwetwoning met meer comfort in de buitenwijken – dat werd het ideaal van de beter betaalde arbeider. De binnenstad werd steeds meer het domein van mensen die de huur van zo'n nieuwe woning niet konden betalen. Ze ontvolkte, verarmde en vergrijsde. Uiteindelijk werden de kleine huisjes in de binnenstad voor de belegger veel aantrekkelijker als pakhuis, garage en potentiële bouwgrond dan als woonruimte, want voor deze laatste functie zouden ze immers met veel geld opgeknapt moeten worden.

Traumatisch verleden

‘Leiden is niet groot, maar heeft de armoede van een wereldstad’, schreef F. Bordewijk in 1919. ‘Wat weten studs eigenlijk van Leiden?’, liet hij de hoofdpersoon zich afvragen op een zondagse wandeling van de Breestraat naar delen van de oude binnenstad waar de gemiddelde student van die dagen nooit kwam. De student was op weg naar de Zuidsingel, ‘een schilderachtig grachtje’ in ‘een heel arm en stokoud buurtje’ voorbij de Herengracht.³ Hier woonde een medestudent met zijn moeder in een klein donker huisje vlakbij de Grofsmederij. Daar in de buurt lag ook de Waardgracht, een stinkend grachtje met half gezonken bootjes en oude matrassen, waar ’s maandags de was wapperde aan de brugleuningen. De buurt, die de bijnaam ‘de Leidse Jordaan’ had, stond model voor pittoreske armoede.

Onderweg zag Bordewijks hoofdpersoon ‘allemaal stegen en sloppen waar het krioelt van de vervuilde kinderen’. Denkend aan arm Leiden kwamen hem beelden voor de geest van massa’s ‘gebrekkigen, bochels, horrelvoeten’ en ‘vooral de afzichtelijke huidziekten, aangetrokken door het academisch ziekenhuis’. Daarmee doelde hij op buurten als de omgeving van de Uiterstegracht, destijds een smal, lang grachtje met bouwvallige huisjes en tientallen poortjes, sloppen en hofjes te midden van enkele grote fabriekscomplexen, zoals de conservenfabriek Tieleman en Dros.

Op Uiterstegracht nummer 56 woonden omstreeks 1930 op twee zolderkamertjes de verdwaalde linkse student Piet van Albada en een kleermaker met dichterlijke aspiraties, Freek van Leeuwen. Starend uit het dakraam schreef Van Leeuwen het vers ‘Het grachtje’, dat begon met: ‘Het grijze afwaswater van ons leven bloedt etterstinkend uit zijn zwarte zweren...’⁴ Zijn hospes, de metaalbewerker Hein van Zijp, was niet blij met de toon van het gedicht. In zijn ogen was de Uiterstegracht geen gribus: de stoep was er altijd helder

6. Wasdag op de Waardgracht, 1960. Foto E. Lourens.

7. Het gerestaureerde huisje Uiterstegracht 56 waar Rinus van der Lubbe ooit geregeld vertoefde.

8. (boven) De achtergevels van de Havenstraat en de Binnenvestgracht, 1940.

9. (onder) Waardgracht, 1960. Foto E. Lourens.

diende hij, als werkloze, af en toe wat bij in de fabriek van Tieleman en Dros. Aan het begin van het oogstseizoen klom hij geregeld voor de fabriekspoort op een kist om de arbeiders op te roepen niet naar binnen te gaan voor het geboden hongerloon. Stakingen over het loon waren een regelmatig terugkerend verschijnsel in deze industrie, vooral op het moment dat de pak-

gepoetst en de kozijnen zaten goed in de verf.⁵

Een geregelde gast op die zolderkamertjes was Rinus van der Lubbe die in 1933 door de nazi's in Berlijn gearresteerd en uiteindelijk onthoofd zou worden voor brandstichting in het Rijksdaggebouw. Volgens de dagvaarding van de nazi's was het huis aan de Uiterstegracht 'eine Lasterhöhle', waar Van der Lubbe zijn ideeën zou hebben opgedaan. Rinus van der Lubbe, die door een ongeval in de bouw halfblind was, was een bekende verschijning in de buurt. 's Zomers verdiende hij, als werkloze, af en toe wat bij in de fabriek van Tiele-

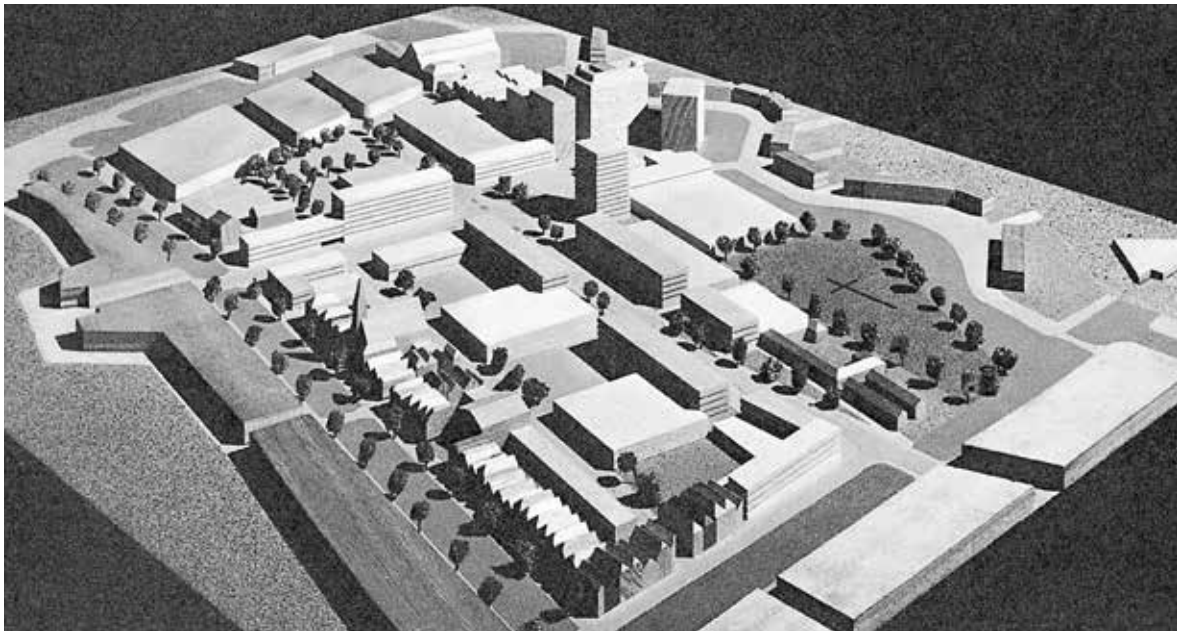

huizen uitpuilden van de groenten die dreigden te verrotten. Het opgewonden enthousiasme van Van der Lubbe vond echter niet altijd gehoor. Acute geldnood en angst voor uitsluiting van henzelf en hun gezinsleden dreef velen toch vaak de poort door.⁶ Het bewuste huisje is inmiddels met medewerking van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis gerestaureerd, en in 1985 voorzien van een gedenksteen ter nagedachtenis aan Van der Lubbe.

Een andere buurt waar de hoogopgeleide Leidenaar zelden kwam, was de Haver- en Gortbuurt, ten zuiden van het Levendaal. Willem Frederik Hermans schreef in *De donkere kamer van Damocles* hoe zijn hoofdpersoon Osewoudt er ooit verzeild raakte: 'Als iemand mij gezegd had dat achter die dure huizen van de Plantage deze smerige achterbuurt lag, dan zou ik het niet geloofd hebben.'⁷

10. Bonen doppen in de Mirakelsteeg, 1957.
Foto H. Kleibrink.

11. Maquette van de nieuwe inrichting van het gebied tussen de Herengracht en de Zijlsingel, in 1962 aan de Leidenaars gepresenteerd op de tentoonstelling 'Leiden bekeken' in de Waag. Het plan voorzag hoofdzakelijk in kantoorruimtes in grote betonnen blokken.

Droombeeld van een dynamisch Leiden

Eind 1961 kwam de Dienst Gemeentewerken met een groot 'Wegen- en Saneringsplan'. Het plan gaf een blauwdruk van de volgens de Dienst benodigde aanpassingen van de vervallen oude binnenstad aan de eisen van de moderne tijd. 'Dempen, doorbreken en saneren', luidde de juichende kop van het *Leidsch Dagblad* van 2 februari 1962. 'Droombeeld van Leiden' stond er enkele weken later in vette letters in de krant boven een paginagrote kaart waarop dikke zwarte asfaltbanen waren getrokken over de Langegracht, de Uiterstegracht en door de Haver- en Gortbuurt. Complete blokken arbeiderswoningen in de binnenstad waren veranderd in donkere vlekken: de geplande parkeerplaatsen.⁸ De auto was immers het vervoermiddel in opkomst. Wilde Leiden haar functie als dynamisch centrum van de regio niet kwijtraken dan was het prioriteit om ruim baan te geven aan de auto, tot in het centrum.

De historische kern rond de Breestraat, het Rapenburg en de Burcht bleef in de plannen grotendeels gespaard. De plannenmakers hadden dus wel degelijk oog voor de waarde van het cultureel erfgoed, meenden zij. De 'cityvorming' eiste echter dat verkrotte woningen plaats zouden maken voor moderne, grootschalige kantoren en parkeervoorzieningen. Volgens een ruwe schatting van de plannenmakers was bijna de helft van de zesduizend woningen in de oude binnenstad 'rijp voor de sloop'. De plannen dienden van Leiden weer 'een stad van allure' te maken.

Van huurwoning tot koop pandje

De twijfel over het saneringsbeleid kwam pas tien jaar later, toen overall in de stad gaten vielen en de verloedering alleen maar verder toenam, zonder dat er van de beloofde vernieuwing veel terecht kwam. De oude bouwvallige wevershuisjes functioneerden toen al lang niet meer als arbeiders- of huurwoningen. De laatste bewoners waren inmiddels geëvacueerd naar een galerijflat, de laatste particuliere verhuurder lag al onder de grond.

Een nieuw soort bewoners diende zich echter aan: jongeren die op de reguliere woningmarkt weinig kansen hadden en met een flinke hypotheek en een dosis overmoedig doe-het-zelf-hobbyisme de bouwvallige pandjes begonnen op te knappen. Ze staken hun spaargeld erin en brachten zo goed en zo kwaad als het ging modern comfort aan. In plaats van de kinderrijke gezinnen van voorheen woonden er nu stelletjes of alleenstaanden. Daardoor veranderden de huisjes voor de derde maal radicaal van gedaante.

Deze nieuwe bewoners – veelal kunstenaars, studenten en ander ongeregeld volk – behielden in feite een stukje van de cultuurhistorische erfenis van Leiden, die uit meer bestaat dan de kerken en de monumentale panden van het Rapenburg. Langzaam, maar niet zonder schermutselingen, ging ook de plaatselijke politiek om. In plaats van ‘opruimen’, werd ‘opknappen’ de verkiesingsleuze waarmee stemmen te trekken viel. Een club als de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, die voor dit boek het initiatief nam, heeft in dit veranderingsproces in de jaren zeventig en tachtig een katalyserende rol vervuld. Zij maakte tal van plannen om karakteristieke kleine pandjes van de sloop te redden, soms door plannen tot behoud zelf uit te voeren, maar vaak ook door anderen, waaronder de gemeente, daartoe te prikkelen.

Eeuwen van bouwen en breken

Gedurende de eerste honderd jaar na het ontzet van de Spanjaarden in 1574 groeiden Leiden en haar textielindustrie explosief. Verschillende keren moest de stad worden ‘uitgelegd’. Een stad met zoveel woningnood had natuurlijk grote aantrekkingskracht voor speculanten en beleggers. Kort na de laatste grote uitleg van Leiden in de zeventiende eeuw (1659-1664) bereikte de stad een maximale omvang van naar schatting zestig- tot zeventigduizend inwoners. Vervolgens ging het bergafwaarts met de textiel en daalde het aantal inwoners. Het zou meer dan tweehonderdvijftig jaar duren, tot omstreeks 1920, voordat Leiden op een veel grotere oppervlakte weer aan hetzelfde aantal inwoners kwam.

In de tussenliggende tijd halveerde de bevolking tot een dieptepunt van 28.000 inwoners in 1816.

Door de eeuwen heen is er in de stad veel gesloopt, verbouwd en herbouwd. Zoals overal waren het vooral de kleinste huizen die daarbij in de vuurlijn lagen, en dus ook de voor Leiden zo karakteristieke 'wevershuisjes'. Hoe dit proces verliep en wat voor gevolgen dit had voor bewoners en huiseigenaren beschrijven de volgende hoofdstukken.

14. Spilsteeg, omstreeks 1900.

